

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔՈՒՄ

Արգիշտի Վարդանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդասարյան 24/4

Էլ. հասցե՝ geghamavan@schools.am

Հոդվածը ներկայացվել է 15.01.2022, գրախոսվել է 22.06.2022, ընդունվել է տպագրության 12.12.2022

DOI: 10.53548/0320-8117-2022.3-81

Ներածություն

Թե՛ Արշակունյաց թագավորության, թե՛ հայ նախարարական տների պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքի գործունեությունը, որը միահյուսված է օտար տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի հետ: Մամիկոնյանները, Մեծ Հայքում իրենց պատմության արշալույսից սկսած, կարևոր տեղ են գրավել պետական կառավարման համակարգում՝ թագավորությունում զբաղեցնելով կարևորագույն պաշտոններ՝ իրականացնելով այնպիսի առանցքային գործունեություն, որն էր հայոց բանակի սպարապետությունը: Մամիկոնյաններն էին գլխավորում գրեթե օրհասական ճակատամարտերը թե՛ թագավորության, թե՛ մարզպանության շրջանում՝ պայքարելով Մեծ Հայքի անկախության, իսկ ավելի ուշ՝ ներքին ինքնավարության համար: Միանգամայն բնական է, որ պատմիչների աշխատանքներում արտացոլվել են Մամիկոնյան ընտանիքի մեծ ու փոքր գործերը: Սույն հանգամանքներից ելնելով՝ կարևորում ենք նաև Մամիկոնյանների գործունեության սկզբնական շրջանի ուսումնասիրությունը:

Մամիկոնյանների մուտքը Մեծ Հայք

Մամիկոնյանների նախնիները՝ Մամիկը և Կոնակը¹, որ Ճենաստանում ապստամբություն էին բարձրացրել թագավորի դեմ, պարտություն կրեցին

¹ Մովսես Խորենացու տեղեկություններով, Մամիկոնյան նախահայրը մեկն է՝ Մամգունը. տե՛ս Մովսես Խորենացի 1991, 221-222: Սակայն, ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունները, հակված ենք նախապատվությունը տալու Անանունի հաղորդմանը: Այդ առումով Մամիկոնյանների գաղթի, Ճենաստանի սահմանների և նրանց նախահոր վերաբերյալ հեղինակների տեսակետների և այլ հարակից հարցերի քննությունը տե՛ս Վարդանյան 2022, 13-30:

այդ պայքարում² և փախուստով փրկվելով սպասվող պատժից՝ ապաստան գտան Քուշանաց թագավորությունում³ Բահլ Շահաստանում Վասուդևա Արշակունու մոտ⁴։ Թեմայի կարևորությունը նկատի առնելով՝ ներկայացնում ենք Սեբեոսի աշխատությանը կից Անանունի հաղորդումը. «զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս և գլխաւոր եղբարս հարազատս, որդիք Կառնամայ նախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճենաստանի։ Որոյ յետ մահուանն առնս այսորիկ, առ զկին սորին թագաւորն նոցին ի կնութիւն։ Եւ եղև ի նմանէ որդի, որ զկնի մահուան հաւր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ հայրենի թագաւորութեանն։ Եւ նոքա, երկու եղբարք նորա ի մարէ և ոչ ի հաւրէ, ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ. և միաբանեալ ընդ ինքեանս զմասն մի ի նախարարացն և ի զաւրացն՝ առնեն ուխտ միաբանութեան։ Որոց խորհեալ խորհուրդ չարութեան՝ սպանանել զեղբայրն իւրեանց, զթագաւորն աշխարհին Ճենթակուր, և առնուլ զթագաւորութիւն նորա։ Եւ զաւրածողով լինէին Մամիկն և Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղուջ աշխարհին իւրեանց. և բաժանի զաւր աշխարհին յերկուս։ Ազգ լինի Ճենթակուրի. գումարէ և նա զգաւրս իւրոյ կողմանն, և գնայ ի վերայ նոցա ի պատերազմ։ Եւ յարձակին ի վերայ միմեանց, հարկանեն սրով սուսերի, և սպառեն զգաւրն ապստամբական»⁵։

Քուշանաց արքայի օժանդակությամբ նրանք կարողացան ազատվել Ճենաց արքայի վրեժխնդրությունից, քանի որ Ճենթակուրի խնդրանքին, այն է՝ հանձնել եղբայրներին, ըստ պատմիչի՝ Քուշանաց արքան պատասխանում է. «Անդրէն ուխտ խաղաղութեան մերոյ, ասէ, հաստատու՛ն կացցէ ի միջի մերում, զի երդուեալ եմ առ նոսա, զի նոքա մի՛ մեռցին. այլ ետու տանել զնոսա ի մուտս արևու և յեզր երկրի, ի տեղին յայն, ուր արեգակն ի մայրն մտանէ»⁶։ Խուսափելով ապագայում հարևանի հետ հարաբերությունների վատթարացումից՝ Քուշանաց արքան, զորաբաժնի ուղեկցությամբ, Մամիկոնյան գաղթականներին ուղարկում է իր ազգակից և դաշնակից

² Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Մամգունը ոչ թե ապստամբում է, այլ նրան չարախոսում են Ճենաց արքայի առաջ, հմմտ. Մովսես Խորենացի 1991, 222։

³ Քուշանաց թագավորության սահմանների, ինչպես նաև պարսկա-քուշանական հարաբերությունների մասին տե՛ս Ртвeладзe 2019, 32-88։

⁴ Վասուդևան հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է Վեհսաճան անվամբ՝ Կարենյան Պահլավ տոհմից, որը հայ-պարսկական պատերազմում Հայոց արքայի դաշնակիցն էր. տե՛ս Մովսես Խորենացի 1991, 209-210։ Կարենյան Պահլավներից էր սերում Կամսարական տոհմի նախահայր Պերոզամատն, հմմտ. Մովսես Խորենացի 1991, 209-210։ Հմմտ. նաև Կոզեան 1926, 172։

⁵ Պատմութիւն Սեբեոսի 1979, 56-57։

⁶ Պատմութիւն Սեբեոսի 1979, 57։

Տրդատ Բ-ի (216-256) մոտ, որն այդ ժամանակ անհավասար պայքար էր մղում Սասանյան աշխարհակալության դեմ: Նշենք, որ 240-ական թվականների կեսերին պայքարը Պարսկաստանի ու Հռոմի և նրա դաշնակիցների՝ Մեծ Հայքի, Քուշանաց թագավորությունների միջև մտել էր վերջնական փուլ: Քանի որ III դ. առաջին քառորդից սկսած՝ Արևելքում կատարվել էին միջազգային նշանակություն ունեցող փոփոխություններ: 226 թ. Տիգրանում տապալվել էր Մեծ Հայքի ավանդական դաշնակից Պարթևական հարստությունը⁷, և ասպարեզ էր իջել Սասանյան դինաստիան: Վերջիններս հենց սկզբից սկսեցին հարձակողական պատերազմներ վարել բոլոր հարևանների դեմ: Հատկապես Շապուհ I-ի (241-272) աշխարհակալական հակումները՝ վերականգնելու Աքեմենյանների ժառանգությունը, ինչպես նաև հարևան պետություններում, մասնավորապես Մեծ Հայքում Պարթև Արշակունիներին ոչնչացնելու ձգտումը, ինչպես նշում է Ա. Կրիմսկին, դրանք «Սասանյան շահերի հետ սերտ կապով կապելը»⁸ կամա թե ականա միավորել էր Մեծ Հայքի և Քուշանաց Արշակունի թագավորություններին ընդդեմ Պարսկաստանի՝ այդ ճանապարհին դաշնակցելով Հռոմի հետ:

Հերթական պատերազմի ժամանակ Մամիկոնյանները գաղթեցին Մեծ Հայք: Այդ ժամանակահատվածը, հավանաբար, պետք է լիներ ոչ ուշ, քան 245 թ. հռոմա-պարսկական հերթական հաշտության դաշնագրի կնքումը, 244 թ., երբ կայսրությունը՝ որպես պարտված կողմ, համաձայնեց պարսիկների պահանջներին⁹: Դրա վառ ապացույցն է այն հանգամանքը, որ, ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդման, Շապուհ I-ը նոր էր գահ բարձրացել Արտաշիրի մահից հետո, երբ սկսվեցին բանակցությունները ճենաց արքայի հետ Մամիկոնյան գաղթականներին հանձնելու վերաբերյալ¹⁰: Եվ այդ հանգամանքից ելնելով՝ Մամիկոնյանների գաղթը Մեծ Հայք պետք է դիտարկել Շապուհ I-ի կառավարման առաջին տարիների իրադրությամբ, ամենաուշը՝ մինչև 245 թ.¹¹, երբ պարսիկները սկսեցին հերթական պատերազմը քու-

⁷ Պարսքում արքա հռչակված Արտաշիրին հաջողվում է հաղթանակ տանել պարթևաց վերջին արքա Արտավան V-ի նկատմամբ: Վերջինիս սպանությունից հետո նրա որդիները և արքայատոհմի ուժերը ապավինել էին Հայոց արքայի օգնությանը. տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 1976, 226:

⁸ Крымский 1905, 399:

⁹ Honigmann Maricq 1953, 122, Մանանյան 1978, 86:

¹⁰ Մովսես Խորենացի 1991, 222:

¹¹ Մամիկոնյանների Մեծ Հայք գաղթի թվականի վերաբերյալ ուսումնասիրողները հայտնել են տարբեր կարծիքներ, հմմտ. Մանանյան 1978, 93, Դավթյան 2015, 110-112 և ուրիշներ:

շանների դեմ, որը տևել է 245-248 թթ.¹²: Ի տարբերություն Անանունի, Մովսես Խորենացին հանգամանորեն նկարագրում է Մամիկոնյանների գործունեության սկիզբը Մեծ Հայքում՝ նշելով. «...յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր՝ հանդիպեցաւ գալստեանն Տրդատայ. և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղիսին իւրով ընդ առաջ գնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. և Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց ընդ իւր ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղիսի նորա և ռոճիկ ի կերակուր, փոփոխելով տեղի ի տեղուջէ զբովանդակ ամս»¹³: Այս հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց արքան կասկածանքով էր վերաբերվում Ասիայի խորքերից եկած փախստականներին. դեռևս չգիտենալով նրանց գալու իրական հանգամանքները՝ նրանց հեռու էր պահում թե՛ բանակից և թե՛ արքունիքից: Կարծում ենք, որ նրանք ընդունելություն գտան այն պարզ պատճառով, որ շարունակվող հայպարսկական պատերազմում Տրդատ Բ-ին հարկավոր էին դաշնակիցներ: Մովսես Խորենացու՝ վերը նշված հաղորդումից կարող ենք եզրակացնել, որ արքունիքը որևէ կալվածք չշնորհեց Մամիկոնյաններին, այլ նրանց տվեց բնակության որոշակի վայր, բայց դա Տարոնը կամ Տայքը չէին: Առաջին խոշոր տիրույթները նրանք ստացան ավելի ուշ, մասնավորապես IV դ. սկզբին¹⁴: Եվ արքան իր պետության ու տարածաշրջանի համար այս բախտորոշ շրջանում վստահություն չներշնչող օտար ազնվականներով զբաղվելու հնարավորություն չուներ, քանի որ Շապուհ I-ը, օգտվելով կայսրության խառնակ վիճակից, 249 թ. հարձակողական գործողություններ էր ձեռնարկել Մեծ Հայքի դեմ, և Տրդատ Բ-ն փորձում էր հռոմեացիների օգնությամբ դիմագրավել պարսկական հարձակմանը¹⁵: Սակայն ինչպես հայտնի է, Շապուհին հաջողվեց 252-253 թթ. հաղթարշավի երկրորդ շրջանում¹⁶ գրավել Մեծ Հայքի մեծագույն մասը, և, ըստ բյուզանդական մատենագիր Զոնարասի՝ Տրդատ Բ-ն ստիպված էր լքել երկիրը¹⁷ մոտ 25 տարի հաջողությամբ պաշտպանելով Մեծ Հայքը պարսկական հարձակումներից¹⁸, փորձելով երբեմնի Պարթևստանի մայրաքաղաքում վերականգնել Արշակունիների դինաստիան, սակայն վերջում կորցնելով սեփական գահը: Ար-

¹² Տե՛ս Луконин 1969, 34: Շապուհ I-ի քուշանական արշավանքների մասին տե՛ս Дьяконов, Мандельштам 1958, 331-336:

¹³ Մովսես Խորենացի 1991, 223:

¹⁴ Մամիկոնյանների տիրույթների ամբողջական քննությունը տե՛ս Վարդանյան 2019, 18-33:

¹⁵ Մովսես Խորենացի 1991, 208-209:

¹⁶ Луконин 1969, 33.

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա 1981, 411:

¹⁸ Մանանդյան 1978, 88:

քան ապաստան գտավ հռոմեացիների մոտ, իսկ ընտանիքի որոշ անդամներ անցան պարսիկների կողմը¹⁹:

Հետագա տարիներին Մամիկոնյանների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չկան: III դ. երկրորդ կեսին Մերձավոր Արևելքում գերիշխող դիրք ուներ Սասանյան Պարսկաստանը, և Մեծ Հայքի համար այս քաղաքական անկայուն վիճակը Մովսես Խորենացին բնորոշել է որպես «ժամանակա անիշխանութեանն»²⁰: Այդ շրջանում էլ Վաղարշապատի արքունիքում գահ է բարձրանում Արտավազդ V-ը (252/3-261)²¹, իսկ վերջինիս հաջորդում են պարսից թագաժառանգները: Արտավազդի տոհմային պատկանելության վերաբերյալ զանազան հակասական տեսակետներ են արտահայտվել²²: Ուսումնասիրողներից Ն. Շահնազարյանը նրան նույնիսկ թագավոր չի համարում, այլ լոկ կառավարիչ՝ նշանակված պարսից արքայի կողմից²³: Քանի որ այն մեր աշխատանքի շրջանակից դուրս է, նշենք միայն, որ ուսումնասիրողներից Հ. Աստուրյանը նրան նույնացրել է Արտավազդ Մամիկոնյանի²⁴՝ Վաչե սպարապետի հոր հետ: Արտավազդ Մամիկոնյանի և համանուն արքայի՝ նույն անձը լինելը որևէ աղբյուրագիտական հենք չունի, միայն անվան նմանությունը հիմք չէ Մամիկոնյան իշխանին Հայոց արքա կարգելու համար:

Արտավազդ Մամիկոնյանը, որին Մովսես Խորենացին հիշատակում է որպես Մանդակունի, Տրդատ Գ-ի (298-330) մանուկ հասակում կարողացավ նրան ազատել պարսկական սպանդից՝ փրկելով Արշակունյաց գահը կործանումից, հետագայում՝ անիշխանության շրջանում, մինչև Տրդատի գահ բարձրանալը, Մեծ Հայքի թագավորության խնամակալն էր, ապա՝ սպարապետը²⁵, և Հ. Աստուրյանի բնորոշմամբ՝ Արտավազդը Խոսրով ար-

¹⁹ Момзен 1997, 332:

²⁰ Մովսես Խորենացի 1991, 214:

²¹ Երեմյան 1975, 13:

²² Մանանդյան 1978, 97, Մարտիրոսյան 1977, 204-205, ծան. 34: Արտավազդի կառավարման տարիների վերաբերյալ ևս ուսումնասիրողները միակարծիք չեն և հայտնել են տարբեր տեսակետներ, հմմտ. Մարտիրոսյան 1975, 152, ծան. 15:

²³ Շահնազարյան 1990, 202:

²⁴ Աստուրյան 1912, 245:

²⁵ XX դ. սկզբից մի շարք հետազոտողներ հանդես եկան Մամիկոնյան տոհմի պատմության մի շարք առանցքային հարցերի ուսումնասիրությամբ: Դրա շնորհիվ պարզվեց, որ Արտավազդ Մանդակունի նախարարը համանուն Մամիկոնյանն է: III դ. վերջին և IV դ. առաջին քառորդին գործունեություն ծավալած Արտավազդ Մամիկոնյանի վերաբերյալ վերջին ուսումնասիրությունները տե՛ս Արզարյան 1964, 247-249, Արզարյան 1965, 87-90, Քեշիշյան 1997, 9-10, Քեշիշյան 2002, 97-98, Վարդանյան 2019, 24-27:

քայի սպանության՝ 259 թ. հաջորդող անիշխանության տարիներին երկրի ղեկավարությունն իր ձեռքն էր վերցրել²⁶:

Սկյունիների կոտորածը և Տարոնի անցումը Մամիկոնյաններին

Վերադառնալով Մամիկոնյանների գործունեության սկզբնական փուլին՝ նշենք, որ սկզբնաղբյուրներում նրանց վերաբերյալ հետագա տեղեկությունները կցկտուր են և իրարամերժ: 240-ական թվականներին հաջորդող տասնամյակների ընթացքում, մինչև III դ. վերջին քառորդը, սպարապետ Արտավազդ Մամիկոնյանի գործունեությունը, որին ինչպես վերը նշեցինք, Մովսես Խորենացին համարել է Մանգակունի, նրանց վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Ն. Ադոնցի դիպուկ բնորոշմամբ՝ Մամիկոնյանները Խորենացու գրչի տակ մնացել են անհիշատակ, այդ թվում նաև Արտավազդ սպարապետը՝ Տրդատի ժամանակ²⁷: Մամիկոնյանների մասին Մովսես Խորենացու հաջորդ հաղորդումը վերաբերում է 320-ական թվականներին՝ կապված Սկյունի նախարարների ապստամբության հետ: Խնդիրն այն է, որ 298 թ. Մծբինի 40-ամյա հաշտության պայմանագիրը չէր բավարարում Շապուհ II-ի (309-379) ծավալապաշտական ձգտումները, և նա փորձում էր ամեն պատեհ առիթով թուլացնել Հռոմի դաշնակից Մեծ Հայքին: Սակայն, քանի որ պայմանագրի ժամկետը չէր լրացել, պարսիկները չէին կարող բացահայտ հանդես գալ Հռոմի հովանավորությունը վայելող հայոց թագավորության դեմ, ուստի խրախուսում էին ներքին ընդվզումները կենտրոնական իշխանության դեմ: Դրան ավելացել էր նաև արտաքին միջամտությունը, և ինչպես նշում է Վ. Թորոսյանը, Մծբինի պայմանագիրը Շապուհին չէր կաշկանդում զինաբախում հրահրելու, մի կողմից, հյուսիսային լեռնականների և հետագայում, ինչպես կտեսնենք, Մասքթաց թագավորության, մյուս կողմից՝ Մեծ Հայքի միջև²⁸: Ըստ Մովսես Խորենացու, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Տրդատը մեկնել է Կոստանդիանոս Մեծ կայսեր (306-337) հետ հանդիպման, Շապուհը կարողացավ սին խոստումներով «հրապուրեալ

²⁶ Աստուրեան 1912, 193: Խոսքով արքայի սպանության և արքայազն Տրդատին Հռոմ տանելու տարեթվի վերաբերյալ ուսումնասիրողները տարակարծիք են: Վերջին ուսումնասիրությունում Ս. Խաչատրյանն անդառնալով III դ. տեղի ունեցող դեպքերի ժամանակագրությանը՝ նշում է, որ Տրդատը Հռոմ է տեղափոխվել 268 թ. տե՛ս Խաչատրյան 2016, 201: Վ. Թորոսյանը Խոսքով արքայի սպանությունը և թագաժառանգի՝ Հռոմ տեղափոխվելը տեսնում է 260 թ. Թորոսյան 2018, 17, 18:

²⁷ Ադոնց 2005, 19:

²⁸ Թորոսյան 2018, 35:

Սղուկ նահապետ ազգին Սլկունեաց, զինքեանն սպանանէ զփեսայ, զծերացեալն Օտայ, որ էր ի տոհմէն Ամատունեաց և սնուցող Խոսրովիդիստոյ քեռ թագաւորին: ...Իսկ նահապետ ազգին Սլկունեաց ամրանայր յամրոցին, որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով իւրեանց զբնակիչս Սիմն կոչեցեալ լերինն. և ընդդիմացեալ թագաւորին՝ աղմկէր զերկիրն»²⁹: Հայոց արքան, զբաղված լինելով հյուսիսկովկասյան լեռնականների դեմ պատերազմական գործողություններով³⁰, հրաման արձակեց. «Որ ոք ածցէ առ իս զնահապետն ազգին Սլկունեաց՝ տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս և զդաստակերտս, և զամենայն իշխանութիւն ազգին Սլկունեաց»: Զոր յանձն առնոյր ճենազնեայն Մամգուն»³¹: Վերջ ի վերջո շահելով ապստամբ նախարարի վստահությունը՝ Մամգունին հաջողվում է որսի ժամանակ սպանել Սլկունյաց Սղուկ նահապետին և գրավել Ողական ամրոցը³²: Պատմիչի հիշատակած Մամգունը IV դ. առաջին քառորդին չէր կարող գնալ Տարոն և բնաջնջել Սլկունիներին այն պատճառով, որ Տրդատ Բ-ին հանդիպելու ժամանակ՝ 240 թ. առաջին կեսին, նա պետք է առնվազն լինէր 30 և ավել տարեկան, քանի որ նրանք Ճենաստանից փախսան ընտանիքով, իսկ Սլկունիներին հնազանդեցնելու ժամանակ Մամիկոնյան նահապետը առնվազն 120 տարեկան կլինէր: Ասվածի վառ վկայությունն է այն հանգամանքը, որ, ըստ Մովսես Խորենացու՝ Սլկունյաց նահապետը հրապուրված էր պարսից արքայի խոստումներով, իսկ Շապուհ II-ը, ինչպես գիտենք,

²⁹ Մովսէս Խորենացի 1991, 227-228:

³⁰ Նշենք, որ հյուսիսային լեռնականների զորաբանակը, այդպես էլ չստանալով Շապուհի օգնությունը, քանի որ վերջինս, հաշվի առնելով հայ-հռոմեական վերանորոգված բարեկամությունը, իր դաշնակցին միայնակ թողեց և Մեծ Հայքից նահանջում էր դեպի Աղվանք: Հետապնդելով հակառակորդին՝ հայոց բանակը Գարգարացիների դաշտում (վերջինիս տեղադրության մասին տե՛ս Հակոբյան 1982, 129) ջախջախեց ավարառու լեռնականների զորաբանակը, որտեղ սպանվեց նաև նրանց թագավորը, տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 230-231:

³¹ Մովսէս Խորենացի 1991, 228:

³² Մովսես Խորենացի 1991, 229: Գր. Խալաթյանը Սլկունիների կոտորածը չի համարում իրականություն՝ գտնելով, որ այն կազմված է Խորենացու ձեռքով, քանի որ Մամիկոնյան տոհմային պատմիչներ Փավստոս Բուզանդը և Ղազար Փարպեցին որևէ անդրադարձ չունեն դրա վերաբերյալ: Եվ եզրակացնում է, որ Տարոնը չէր կարող պատկանել Սլկունիներին, նրանք դասվում էին երկրորդական նախարարների շարքը և «Գահնամակում» 48-րդ տեղում էին հիշատակվում, հմմտ. Խալաթյանը 1906, 92-93: Սլկունիները «Գահնամակում» հիշատակվում են այն պարզ պատճառով, որ, ըստ Մովսես Խորենացու, երբ Մամգունը կոտորեց Սլկունիների նախարարական տոհմը, «երկուք ոմանք փախստական անկան յաշխարհն Ծոփաց», տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 229: Հետագայում Տրդատ Գ-ն հրամայեց չվնասել նրանց հետնորդներին, Մովսէս Խորենացի 1991, 229: Եվ այդ է պատճառը, որ նրանք՝ որպես նախարարական տոհմ, հիշատակվում են «Գահնամակում», քանի որ վերջինս ստեղծվել էր 388 թ. Խոսրով արքայի կողմից՝ վավերացնելու կարճ ժամանակով վերամիավորված Հայաստանի նախարարական համակարգի քաղաքական կացությունը, տե՛ս Հակոբյան 1976, 62, 64:

գահ է բարձրացել 309 թ.³³ մանուկ հասակում և Սլկունյաց նահապետին Տրդատ Գ-ի դեմ կարող էր ապստամբության դրդել գոնե չափահաս տարիքում: Պարզ հաշվարկներով դա կատարվել է 320-ական թվականների կեսին: Մասնավորապես, Վ. Թորոսյանը, համադրելով սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, նշում է. «Հյուսիսային լեռնականների և պարսից դեմ Տրդատ Գ-ի արշավանքները, ամենայն հավանականությամբ, կայացել են 324-325 թթ.»³⁴, իսկ Սլկունիների հպատակեցումը, ինչպես գիտենք պատմիչի հաղորդումներից, կատարվել է այդ պատերազմներին զուգահեռ ժամանակահատվածում, երբ Տրդատ Գ-ն արշավանքի գնաց դեպի Աղվանք, իսկ Մամիկոնյան նահապետը՝ Տարոն: Այս դեպքում Մամգունը չէր կարող սպանել Սլկունյաց նահապետին, քանի որ այդ ժամանակ կենդանի չէր կարող լինել, առավել ևս որսի գնալ, և Պատմահայրը շփոթել է ժամանակագրությունը՝ այն վերագրելով Մամգունին: Եթե հավատալու լինենք Մովսես Խորենացու տեղեկությանը, որ Սլկունիների կոտորածը տեղի է ունեցել Մամգունի ձեռքով, ապա այն միմիայն հնարավոր է տեղի ունեցած լինի ոչ թե IV դ. առաջին քառորդին՝ Տրդատ Գ-ի կառավարման վերջին շրջանում, այլ Տրդատ Բ-ի օրոք: Այս դեպքում իրադարձությունները ժամանակագրորեն համապատասխանում են այդ գործիչների ապրած ժամանակաշրջանին, և այդ դեպքում պետք է նշել, որ Մամիկոնյանները Տարոնը ստացել են ոչ թե 324-325 թթ., այլ մինչև 253 թ. Մեծ Հայքի արևելյան հատվածում Տրդատ Բ-ի կառավարումը: Վերջին տեսակետը քիչ հավանական է այն պարզ պատճառով, որ հենց Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, նրանք երկար տարիներ տեղից տեղ էին գնում՝ չունենալով սեփական կալվածք: Ինչպես արդեն նշել ենք՝ Տրդատ Բ-ն սկզբնական շրջանում չէր վստահում Մամիկոնյան գաղթականներին և նրանցով զբաղվելու հնարավորություն չունեցավ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սլկունյաց իշխանական տոհմը բնաջնջել է Մամիկոնյան տոհմի մեկ այլ ներկայացուցիչ, հավանաբար, Վաչե Մամիկոնյանը³⁴, քանի որ սպարապետ Արտավազդ Մամիկոնյանը նույն ժամանակահատվածում զոհվել է Գարգարացվոց դաշտում: Եվ պատահական չէ, որ այդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց Վաչե Մամի-

³³ Թորոսյան 2018, 40: Ղ. Այվազյանը կարծում է, որ Սլկունիների կոտորածը և Տարոնի անցումը Մամիկոնյաններին տեղի է ունեցել 316-317 թթ. (Айвазян 1976, 208, 211-212):

³⁴ Ռ. Մաթևոսյանը, անդրադառնալով Սլկունիների կոտորածին, նշում է, որ «Խորենացու «Մամգունը» նույն սպարապետ Արտավազդ Մամիկոնյանն է. տե՛ս Մաթետոսեան 1999, 102:

կոնյանը դառնում է պետական կառավարման համակարգի կարևորագույն դերակատարներից մեկը:

Տրդատ Գ-ն, ինչպես խոստացել էր, Տարոնի արևելյան՝ Սլկունիներին պատկանող կալվածքները նվիրում է Մամիկոնյաններին. «Գրե՛ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի գոր խոստացան, և կարգե՛ գնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամգոնեան»³⁵: Նշենք, որ Տարոն գավառի մի մասը³⁶, Ողական ամրոցով հանդերձ, առաջին խոշոր կալվածքն էր, որ ձեռք բերեցին Մամիկոնյանները 320-ական թվականների առաջին կեսին, և այն հետագայում դարձավ տոհմի հզորացման հիմքը:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ Մամիկոնյանների նախնիները, III դ. առաջին կեսին ներքին ընդվզումների հետևանքով թողնելով իրենց հայրենիքը՝ Ճենաստանը, և միջազգային խոշոր քաղաքական փոփոխությունների պայմաններում, երբ մեկը մյուսի հետևից կործանվում էին պարթևական թագավորությունները, ապաստան գտան Մեծ Հայքում: Իրենց նոր հայրենիքում մի քանի տասնամյակի ընթացքում, Մամիկոնյան իշխանները ոչ միայն առաջնակարգ տեղ զբաղեցրին ավագ նախարարների շարքում և ստացան առաջին կալվածքները, այլև դարի վերջին քառորդին գլխավորեցին այնպիսի առանցքային գործակալություն, ինչպիսին էր հայոց բանակի սպարապետությունը, որը, բացի մեկ-երկու աննշան դեպքերից, նրանց տոհմում մի քանի հարյուրամյակ դարձավ ժառանգական: Մամիկոնյան սպարապետներն էին հետքրիստոնեական շրջանի Արշակունյաց թագավորությունում ու մարգպանության ժամանակահատվածում գլխավորում գրեթե բոլոր օրհասական ճակատամարտերը՝ պաշտպանելով Մեծ Հայքի անկախությունը և ապա ավելի ուշ՝ ներքին ինքնավարությունը:

³⁵ Մովսես Խորենացի 1991, 229: Նշենք, որ Տարոնում կալվածքներ ունեին կաթողիկոսական տունը և Արշակունի թագավորները. տե՛ս Փավստոս Բուզանդ 1987, 178, 180: Հմմտ. Վարդանյան 2019, 19-20:

³⁶ Ն. Արոնցը Պատմահոր հաղորդման առնչությամբ Մամիկոնյանների՝ Տարոնում հաստատվելու ժամանակի վերաբերյալ նշում է, որ վերջիններս գավառը ձեռք են բերել Խոսրով Կոտակի (330-338) օրոք, ի թիվս այլ կալվածքների, որ թագավորը շնորհեց Վաչե Մամիկոնյանին՝ Սանեսանին հաղթելու համար. Адоиц 1971, 310-311: Սակայն մեծանուն հայագետի տեսակետը քննություն չի բռնում այն պատճառով, որ Փավստոս Բուզանդը մանրամասն նկարագրում է Վաչե սպարապետին տրված կալվածքները, այն է՝ Զանջանակի ակունքները, Զրաբաշխը և Յլու գլուխը՝ բոլոր փոքր գավառներով, հմմտ. Փավստոս Բուզանդ 1987, 32: Տարոնն այդ շարքում չկա, նրանք այն ստացել են ավելի վաղ:

Գրականություն

- Աբգարյան Գ. 1964, Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն աղբյուրը հայ մատենագրության մեջ (Բուզանդարանի կորած դպրությունների կապակցությամբ), Բանբեր Մատենադարանի, N 7, էջ 237-269:
- Աբգարյան Գ. 1965, «Սեբեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 251 էջ:
- Ադոնց Ն. 2005, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պետրոս Հ. Հովհաննիսյանը, էջմիածին, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, 174 էջ:
- Աստուրեան Հ. 1912, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մէջ Հայաստանի և Հռովմայ 190- էն ն. Բ մինչև 428 լ.Ք., Վենետիկ, «տպ. Ս. Ղազար», 391 էջ:
- Դավթյան Հ. 2015, Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, Երևան, «ԴԱԼԼ», 794 էջ:
- Երեմյան Ս. 1975, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3-261), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 13-22:
- Թորոսյան Վ. 2018, Տրդատ Բ-ի գործունեությունը, Հայոց պատմություն, հ. II, Միջին դարեր (IV դար-XVII դարի առաջին կես), գիրք առաջին (IV դարի սկիզբ - IX դարի կես), Երևան, «Ձանգակ», էջ 33-44:
- Խալաթեանց Գր. 1906, Հայ Արշակունիքը ըստ Մովս. Խորենացույ կամ նոր ուսումնասիրություններ Մովս. Խորենացույ մասին, Վիեննա, «Մխթարեան տպարան», 132 էջ:
- Խաչատրյան Ս. 2016, Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի արքայի թագավորելու և զոհվելու ժամանակի հարցը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, էջ 183-203:
- Կոզեան Ս. 1926, Կամսարականները «տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց». պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, «Մխթարեան տպարան», 179 էջ:
- Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա 1981, հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 944 էջ:
- Հակոբյան Ա. 1982, Գարգարացիները ըստ անտիկ և հայկական սկզբնաղբյուրների, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, էջ 116-130:
- Հարությունյան Բ. 1976, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 57-74:
- Մաթեոսեան Ռ. 1999, Մովսէս Խորենացու վկայութիւնները Մամիկոնեան-Խաղբակեան տոհմի ծագման մասին, Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ԺԹ, Պէյրութ, էջ 91-105:
- Մանանդյան Հ. 1978, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 646 էջ:
- Մարտիրոսյան Ա. 1975, Հայաստանը և առաջին Սասանյանները, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 149-172:
- Մարտիրոսյան Ա. 1977, Սասանյանների արևմտյան նվաճումները և Հայաստանը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 195-206:
- Մովսէս Խորենացի 1991, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ:
- Շահնազարյան Ն. 1990, Հայ-իրանական և հայ հռոմեական հարաբերությունները հայ մատենագիրների լուսաբանությամբ (մ.թ.ա. VI դ. - մ.թ. V դ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 296 էջ:

- Պատմություն Սեբեոսի 1979, աշխատասիրությամբ Գ.Վ. Աբգարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 446 էջ:
- Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ 2011 Պատմություն Տիեզերական, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, Երեւան, «Նաիրի», էջ 617-829:
- Վարդանյան Ա. 2019, Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները, Հայագիտության հարցեր, N 1, էջ 18-33:
- Վարդանյան Ա. 2019, Մամիկոնյան տոհմը Տրդատ Մեծ և Խոսրով Կոտակ Արշակունիների օրոք, Պատմություն և մշակույթ, հայագիտական հանդես, N 2, էջ 24-32:
- Վարդանյան Ա. 2022, Մամիկոնյանների ծագման խնդիրը պատմագիտության մեջ և նրանց նախահայրենիքի տեղորոշման հարցը, Հայագիտական հարցեր, N 2, էջ 13-30:
- Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմություն Հայոց 1987, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մախասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ:
- Քեշիշյան Ա. 1997, Մամիկոնյանների ծագման ավանդությունը և պատմական իրականությունը, Հայոց պատմության հարցեր, «Գիտություն», էջ 7-20:
- Քեշիշյան Ա. 2002, Մամիկոնեանների ծագումը Խաղբակեաններին առնչող տեսակետի վերլուծություն, Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ԻԲ, Պեյրուֆ, էջ 81-114:
- Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 1976, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմանություն բնագրից. առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 265 էջ:
- Адонц Н. 1971, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, изд. Ереванского университета, 526 с.
- Айвазян К. 1976, «История Тарона» и армянская литература IV-VII веков, Ереван, изд. Ереванского университета, 407 с.
- Дьяконов М., Мандельштам А. 1958, Средняя Азия в III-VII вв., Очерки истории СССР, Москва, изд. Академии наук СССР, с. 331-348.
- Крымский А. 1905, История Сасанидов и завоевание Ирана арабами (Труды по востоковедению, вып. 21), Москва, изд. Лазаревского инст.-та вост. яз., 416 с.
- Луконин В. 1969, Завоевания Сасанидов на востоке и проблема Кушанской абсолютной хронологии, Вестник древней истории, т. 2, Москва, «Наука», с. 20-44.
- Момзен Т. 1997, История Рима, Ростов-на-Дону, т. 4, «Феникс», 640 с.
- Ртвеладзе Э. 2019, Кушанское царство, династии, государство, народ, язык, письменность, религии, Ташкент, «Историческая библиотека», 133 с.
- Honigsmann E. Maricq A. 1953, Recherches sur les Res Gestae divi Saporis, Bruxelles, «Palais des Académies», 204 p.

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔՈՒՄ

Արգիշտի Վարդանյան

Ամփոփում

Թե՛ Արշակունյաց թագավորության, թե՛ մարզպանության շրջանում հայ նախարարական տների պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Մամիկոնյան իշխա-

նական ընտանիքի գործունեությունը: 240-ական թվականների կեսերին ներքին խռովությունների հետևանքով և աշխարհաքաղաքական բարդ պայմաններում նրանք լքեցին իրենց հայրենիքը՝ ճենաստանը: Դուրս գալով այնտեղից՝ Մամիկոնյանները նախ ապաստան գտան Քուշանաց աշխարհում՝ Բահլում, Վասուդևա Արշակունու մոտ: Վերջինիս ջանքերի շնորհիվ ազատվելով սպասվող պատժից՝ նրանք հանգրվանեցին Մեծ Հայքում՝ Տրդատ Բ-ի (216-256) մոտ, որն այդ ժամանակ անհավասար պայքար էր մղում Սասանյան աշխարհակալության դեմ՝ փորձելով պաշտպանել երկրի գոյությունը և անկախությունը: Հետագա տասնամյակներում Մամիկոնյանները ոչ միայն դասվեցին առաջնակարգ նախարարների շարքում, այլև օգտագործելով նպաստավոր իրադրությունը՝ Տրդատ Գ-ից (298-330) ստացան առաջին խոշոր կալվածքը՝ Տարոնը, բնաջնջեցին Սլկունի նախարարական տոհմը և զլխավորեցին այնպիսի առանցքային գործակալություն, ինչպիսին էր հայոց բանակի սպարապետությունը:

Բանալի բառեր՝ Մամիկոնյաններ, Մեծ Հայք, Մովսես Խորենացի, Տրդատ Բ, Սասանյան Պարսկաստան, Ճենաստան, Քուշանաց աշխարհ:

НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАМИКОНЯНОВ В ВЕЛИКОМ АЙКЕ

Аргишти Варданян

Резюме

Как при царстве Аршакидов, так и в период марзпанства в истории армянских княжеских домов особое место занимает деятельность княжеской семьи Мамиконянов. В результате внутренних смут в середине 240-х годов и в сложных геополитических условиях Мамиконяны покинули свою родину – Ченастан, вначале найдя пристанище в Кушанском мире, в Багле, у Васудевы Аршакуни. Избежав ожидаемого наказания благодаря усилиям последнего, они обосновались в Великом Айке, у Трдата II (216-256), который в этот период вступил в неравную борьбу с Сасанидской империей, пытаясь сохранить страну и ее независимость. В последующие десятилетия Мамиконяны не только были причислены к лучшим нахарарам, но и воспользовались благоприятной ситуацией, получили от Трдата III (298-330) первое крупное поместье – Тарон. Уничтожив княжеский род Слкуни, они возглавили такой ключевой государственный институт, каковым являлось спарпетство армянской армии.

Ключевые слова – Мамиконяны, Великий Айк, Мовсес Хоренаци, Трдат III, Сасанидская Персия, Ченастан, Кушанский мир.

THE BEGINNING OF THE MAMIKONYANS' ACTIVITIES IN GREATER ARMENIA

Argishti Vardanyan

Abstract

Both under the Arshakid kingdom and during the period of marzpanutyun, the activities of the Mamikonyan princely family occupies a special place in the history of the Armenian princely houses. As a result of an internal unrest in the mid-240s and in difficult geopolitical conditions, the Mamikonyans left their homeland – Chenastan, first finding refuge in the Kushan world, in Bahl, where Vasudev Arshakuni gave them shelter. Having escaped the expected punishment owing to the efforts of the latter, they settled in Greater Armenia, where Trdat II (216-256) reigned, who during this period entered into an unequal struggle with the Sasanian Empire, making attempts to preserve the country and its independence. In subsequent decades, the Mamikonyans were not only ranked among the best nakharars, but also took the advantage of the favorable situation, received from Trdat III (298-330) the first large estate – Taron. Having destroyed the princely family of Silkuni, they headed such a key state institution as the Sparapet Office (supreme commander) of the Armenian army.

Key words – Mamikonyans, Greater Armenia, Movses Khorenatsi, Trdat III, Sasanian Persia, Chenastan, Kushan world.